

EŞANLAMLILIK SORUNU VE TÜRK YAZI DİLİNİN ESKİLİĞİNİN SAPTANMASINDA EŞANLAMLARDAN YARARLANMA*

DOĞAN AKSAN

Dil çalışmalarında bugüne değin pek çok ele alınmış, işlenmiş olan *eşanlamlılık* (*synonymie*) sorunu ve çeşitli dillerdeki belirtileriyle eşanlamlılar, incelememize göre bir yazı dilinin eskiliğini, doğuş tarihini kestirmede önemli ipuçları vermekte ve bir ölçü olarak kullanılabilir nitelik taşımaktadır. Anlambilimi ve Türk anlambilimi üzerindeki çalışmalarımız sırasında ilgimizi çeken bu sorun üzerinde derinleşince, yazılı ürünleri VIII. yüzyıldan öncesine gitmeyen Türk yazı dilinin çok daha eskilere uzandığı konusunda, başka anlambilimi ölçülerinden yararlanarak vardığımız yargının bu açıdan da desteklenebileceğini, eşanlamlıların da bu konuda bize yardımcı olduklarını gördük¹. Bu durumu açıklamadan önce, genel olarak eşanlamlıların kimi nitelikleri üzerinde kısaca duralım:

Bilindiği gibi, *eşanlamlı* ya da *anlamdaş* dediğimiz ögeler (İng. *synonyms* Fr. *synonymes*, Alm. *Synonymwörter*), adları her ne kadar eşanlamlı ise de birbirinin tam eşi anlama gelmezler. Her dilde görülen eşanlamlılar arasında kimi zaman oldukça büyük, kimi zaman pek küçük anlam farkları vardır. Bu bakımdan bu gibi ögeleri *yakın anlamlı kelimeler* olarak tanımlamak daha doğru olur. Kaldı ki, dilin, başlangıçta bir kavramı bir ses birleşimiyle (bir kelimeyle) karşıladığı, tıpatıp aynı anlama gelen iki ögenin bulunamayacağı, benimsenen ve akla en uygun gelen görüştür (N. GOODMAN de bunu mantık açısından ispatlamıştır²).

* I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında (Ankara, 27-29.9.1972) okunan bildiridir.

¹ Öteki semantik ölçüleri için bkz. D. Aksan, Türkçe araştırmalarında yeni yollar: T.A.A.Y.- Belleten 1969; 45-55; Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara, 1971, s. 103 ve ötesi; Kavram alanı -kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine: T.D.A.Y. Belleten 1971; 253-262.

² Bu sorun üzerinde öteden beri durulmuş, A. CARNOY (La science du mot, traité de sémantique, Louvain, 1927; s. 205), her ikisi birlikte yaşayan eşanlamlılar arasında devamlı

Ancak, gerek dilimizde, gerekse başka dillerde bugün, yerli kelimeler arasında, birbiriyle aşağı yukarı eş değerli duruma gelmiş öğelere rastlanmaktadır. Yalnız *tam eşanlamlı* diyebileceğimiz öğeler gerçekten seyrek. Ünlü anlambilimci St. ULLMANN de (The Principles of Semantics, Oxford, 1957, s.108) bu türden öğelerin çok seyrek görüldüğüne değinir¹. Bugün dilimizde (Türkiye Türkçesinde) tam eş değerli gibi görünen iki öğeden meydana gelmiş *baş-kafa* eşanlamlı çifti de kullanılmış yerleri dikkatle incelenirse tam eşanlamlı sayılamayacak durumdadır: Burada, daha önce ele aldığımız² bu örnek üzerinde yeniden duracak değiliz. Bunla birlikte, bütün eş kullanılışlarına karşın, örneğin *başına dert açmak* yerine *kafasına dert açmak*'ın kullanılmayacağını, *kafasız* yerine *başsız*, *kafalı* yerine *başlı* denilemeyeceğini özellikle tekrarlamalıyız. Tıpkı, bir öğesi (*kafa*) Arapçadan alınan *baş-kafa* çifti gibi, *ay ışığı-mehtap*, *boyunbağı-kravat*, *güç-kuvvet*, *değer-kıymet*, *yürek-kalb*, *deprem-zelzele*... biçiminde kurulmuş olan anlamca birbirlerine yakın ya da tıpatıp eş görünen öğeler incelenirse bunların değişik dillerden gelme oldukları görülür. Bu gibi öğelerin konumuz dışında tutulması gerekir.

Anlambilimi ve Türk Anlambilimi adlı kitabımızdan (s.103-104), Türkiye Türkçesindeki eşanlamlılar üzerinde dururken *istemek-dilemek*, *bezmek-bıkmak-usanmak*, *bıkkınlık getirmek*, *bitmek-tükenmek* gibi örnekleri belirttikten sonra bunlar arasında *göndermek ve yollamak* kelimelerine şöylece dikkati çekmiştik:

bir savaş, bir çekişme bulunduğu dikkati çekerek bunlar arasında çok hafif de olsa, anlam farkı olduğuna değinmiştir. L.BLOOMFIELD de (Language, New York, 1933, s. 145) dildeki her öğenin belli ve kesin bir anlamı olduğunu belirttikten sonra, eğer bu öğeler biçim yönünden farklı iseler anlamlarının da farklı olması gerektiği ileri sürer. Her dilde kullanılan eşanlamlılar arasında göze batıcı farklar bulunduğunu söyleyen ve bunları dokuz bölümde toplayan W.E. COLLINSON'un (Comparative Synonymics: Some Principles and Illustrations: Transactions of the Philological Society (1939), 54-77) saptadığı farklar arasında, bir kelimenin ötekine oranla daha çok genelleşmiş ya da ötekine göre daha duygusal oluşu, birinin ötekinden daha çok, bir uzmanlık alanıyla ilgisi bulunması ya da eşanlamlılardan birinin çocuk diline ait olması gibi özellikler vardır. Örneğin İngilizcede 'baba' anlamına gelen iki eşanlamlıdan biri (*daddy*) çocuk diline aittir (öteki de genel dilin kelimesi: *father*) N.GOODMAN (On Likeness of Meaning: Semantics and the Philosophy of Language, Urbana, 1952, s. 67) iki adın hangi durumlarda aynı anlamı taşıdıkları sorusunu sormakta, bu soruya pek çok ve çok çeşitli cevaplar verildiğini belirttiğinden sonra bunlardan hiç birinin yeterli olmadığını ileri sürmektedir.

1 Azeri Türkçesinin anlambilimi üzerinde durmuş olan A. GURBANOV (Muasir Azerbaycan Dilinin Semasiologiyası, Bakı, 1964, s. 34), dildeki eşanlamlıları "mutlak" ve "nisbi" olmak üzere ikiye ayırmakta, Azeri'deki *yel-külək*, *gürd-canavar* gibi, "tam aynı anlamda" kabul ettiği örnekler değinmektedir ki, bunların tam eşanlamlı sayılmayacakları kamsındayız.

2 Bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 104.

“Yukarıda verdiğimiz örnekler içinde yalnız, her ikisi de Türkçe olan *göndermek ve yollamak*, eşanlamlıların tamamıyla aynı anlamı veremeyeceğini ileri süren bilginlerin ve bunu mantık açısından ispatlayan N. GOODMAN’ın görüşlerinin tersine, bugün Türkiye Türkçesinde “tam eşanlamlı” görünmektedir.: *Bir adam yollayın-bir adam gönderin; para göndermiş-para yollamış* örneklerine dikkat edilmelidir. Hemen belirtmeliyiz ki, bu kelimeler üzerinde adbilimi (onomastik) yönünden girişilecek bir inceleme, tıpkı bugün birbirine çok yakın ya da birbirinin eşi izlemine veren başka eşanlamlılarda olduğu gibi bunların da eskiden farklı anlamlarla, değişik kullanılış yerlerinde kullanıldıklarını gösterecektir, kanısındayız”.

Gerek bu örnek, gerekse buna yakın nitelik taşıyan ötekiler üzerinde yaptığımız inceleme, gerçekten bu kanımızı doğrulayan bir sonuç verdi. Vardığımız yargıyı şöyle özetleyebiliriz: Aynı kavram alanından, yakın kavramların temsilcisi kimi öğeler genellikle uzun bir süre içinde ve doğal olan anlam olayları sonucunda anlamca eşdeğerli duruma gelebilmektedir. *Göndermek* ve *yollamak* öğelerinin Türkiye Türkçesinde ve ona yakın kimi lehçelerde bugün “tam eşanlamlı” duruma gelmiş olmaları bunun tanığıdır.

Şimdi, bugünkü yazı dilimizde *yollamak*’la eş değerli olan *göndermek* fiilini geriye doğru izleyelim:

Eski Anadolu Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyıllardan beri bugünkü *göndermek* biçimine ve günümüzdeki anlamına rastlıyoruz: “*bendeni uçmağa göndergil*” (Behcetü’l-Hadâik) Bursa nüshası (88:19); “*konuğu göre almak kerimler işi durur, konuğu göndermek leyimler içi durur*” (a.y.144:1)¹; “*bir şahin göndermiş-idi*” (Dede K. (Ergin) 272-2; ayrıca 205-5, 238-3, 243-9...); Tezkiretü’l Evliyâ’da (sözlükte verilmiştir; sayfa kaydı yok).

Başka lehçelere bakarsak fiil aynı anlamda ve *könder-* biçiminde görülmektedir (Kit. İdr. 85, Ettuhfet. 38b-8); Karaim. *köndür-* (Radloff,Wb.).

Bu kelimenin yanı sıra, Eski Anadolu Türkçesinde *göndür-*’in çok yaygın olduğu göze çarpıyor. Tarama Sözlüğü’nde ‘uğurlamak’ ve ‘göndermek’ anlamları ve XIV. yz.dan XVIII. yz. a kadar çeşitli tanıkları gösterilen kelime (III. cilt), *gönder-* fiilinin geçtiği Behcetü’l- *Hadâik*’ta hemen aynı sayfalarda karşımıza çıkıyor: örn. “*sini selâmet uçmağa göndüre*” (339/6).

¹ Bu örnekler için, eseri doktora tezi olarak işleyen sayın Dr. Mustafa Canpolat’a teşekkür borçluyuz.

Kumancaya, XIV. yüzyılın başına uzanırsak orada yalnızca *gönder-* fiilinin ve *könderü* kelimesinin geçtiğini, fiilin “doğrultmak, düzeltmek” anlamını taşıdığını görüyoruz: örn. “*egrimizni ol könderir*” (CC Grønbech 139/2; “gerade machen, richten, berichtigen” anlamları verilmiştir).

Karahanlı Türkçesine kadar uzanalım; Kutadgu Bilig’de “doğrultmak, yöneltmek” anlamında *köndür-* fiiliyle karşılaşıyoruz:

“*bu ay toldı itti kör at ton tolum*
ayur köndüreyin tapuğka yolum” (474)

“*havaka bulun bolma köndür köngül*
kişige katılgul yoriğil amul” (3994)¹.

Divan’da bir yandan aynı anlamda *köndür-* كُندُ كُردى II, 19) fiili geçerken bir yandan da *köndür-* ‘doğrultmak, düzeltmek, yola kılavuzlamak, ikrar ettirmek’ (III, 423-14, 24; II, 199-3; III, 423-7; 423-10; 12, 14) ve *köngür* (II, 197-6; 196-28; 197-1,3) biçimlerine rastlanır². Bunlar içinden *köndür-* bizim için önemlidir. Örn. “*ol anı yolka köndürdi*” III, 423-10.

Bu karışık durumu bir yana bırakıp daha eskiye, Uygurcaya gidecek olursak, orada bu fiillere rastlanmamakta, *köni* ‘wahr, gerade, völlig’ (TTVA 55, 56; TTVI 191), *könilig* ‘adil, doğru’ *köntülmek* ‘dürüst yönetilmek’ (Hüen Tsang VII, 1947) öğeleriyle karşılaşılmaktadır.

Görüleceği gibi, fiilin *kön-* ‘düzelmek, doğrulmak’ köküne dayandığı, bunun ettirgeni olduğu ortadadır³. Gösterdiğimiz verilerin yanı sıra *kön-* fiilinin dönüşlü biçimi *könül-* ile aynı fiilin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılışı da gözden uzak tutulmamalıdır:

“*Haber oldı ‘Alemşah bindi ata*
Alup gönüldi ol yirden Hümäya” (İşk-nâme, 3795).

1 R.R. Arat bu beytin çevirisini şöyle verir: “Nefis ve havanın esiri olma, gönlünü doğrult, insanlara karış ve huzur içinde yaşa”.

2 Brockelmann *köndür-*e ‘gerade richten’, ‘zum Geständnis bringen’, ‘auf den rechten Weg leiten’ anlamlarını vermiş, bunun yanı sıra *köngür-* ‘richten, zielen’, ‘führen’, ‘zum Geständnis bringen’ biçimini göstermiş, *köndür-*’ü almamıştır.

3 Bu konuya değinen araştırmacılar Räsänen kelimenin Kutadgu Bilig’deki *kön-* kökünden bu yana çeşitli alanlardaki belirtilerini göstermiş, Clauson ise (s. 730) **könt-* kökünden hareket ederek çeşitli alanlardaki karışık durumu uzun uzadıya izlemiş, Türkiye Türkçesindeki *gönder-* biçiminin ayrılığına dikkati çekmiştir.

Bütün bu veriler göz önünde bulundurulursa Karahanlı Türkçesinde geçen *köndür-* ve *könder-* fiillerinin çağlar boyunca değişik alanlarda yaşamını sürdürerek Anadolu Türkçesine değin geldiği, aynı kavram çekirdeğine bağlanan bu iki fiilin gerek yapı, gerek anlam bakımından birbirine karışarak XVIII. yüzyıldan sonra Anadolu'da *gönder-* biçiminin yerleşip kesinleştiği ortaya çıkar.

Ancak bizim için burada önemli ve unutulmaması gerekli olan sorun, bugünkü *göndermek* fiilinin daha XI. yüzyılda 'yollamak' anlamını kazanmaya başlamış olması (yukarıda, Divan'dan aldığımız "ol anı yolka könderdi" örneği bu açıdan ilgi çekicidir) ve 900 yıldan beri bunu sürdürmesidir. Anlam değişmelerinin ve genellikle anlam olaylarının önemli bir niteliğini gösteren bu durum, dilin bütün öğeleri ve özellikle eşanlamlılar için, üzerinde durulması gereken sorundur.

Yollamak fiiline gelince, Türkçede en eskiden beri çokanlamlı bir öge olarak görülen *yol* adının Uygurcada *yolun-* (TTI, 7,9), *yola-* 'gitmek' (Hüen-Tsang 282. Alt. Gr.), Karahanlı Türkçesinde *yolgur-* ('über den Weg kommen', Brockelmann II, 152,8), Kumancada *joluq-, jolux-, joluyur-* ('begegnet', CC Grønbech) gibi türevlerine rastlanmaktadır. *yolla-* mastarıyla ilk olarak İbn. Müh. sözlüğünde karşılaşıyoruz (yola salmak, 112). Değişik lehçelerde, Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonraki evre dil ürünlerinde pek nadir geçen kelime Evliya Çelebi'de 'uğurlamak' anlamında yine karşımıza çıkıyor (3.127, bkz. Tarama Sözlüğü, IV). Bugün çeşitli lehçelerde, günümüzdeki anlamda kullanıldığı görülüyor: Kazan (*yulla-* Radloff, Wb.), Kırım (*yolla-* Kırım, a.y.), Kırgız *coldo-* ('yöneltmek, yollamak' Yudahin).

Bu durum, dilimizde anlatımı *göndermek* fiilinden ayrı bir kavramdan, 'yol' kavramından yararlanarak gerçekleştiren bu ögenin yine eski bir öge olduğunu, her ne kadar pek yaygın bir kullanılış yeri bulunmuyorsa da uzun bir süre sonunda anlamca değişmeye uğradığını göstermektedir.

Bugün eşanlamlı sayılabilecek olan *bezmek-bıkmak-usanmak* takımı teker teker incelenecek olursa her ögenin Eski Türkçede birbirinden çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülür: *büz-* fiili Uygurcada 'titremek, ürpermek' anlamında geçmekte, *kork-* fiiliyle birlikte, ikiz kelime olarak da kullanılmaktadır: "qorqdı büzdi" (TTIIA 32; U. 43,31). Aynı ögeye Kâşgarlı Mahmut (soğuktan) 'titremek' anlamını veriyor (Brockelmann'da 'vor Kälte zittern'); ayrıca *bezgek, bezik, bezitmek* kelimeleri de Divan'da yer alıyor. Kumancada 'vazgeçmek', 'el çekmek' demek olan fiil (CC Grønbech 45,14-16) başka başka

lehçelerde (örn. Troki Karaimcesinde 'şüphelenmek', Kazakçada 'uzaklaşmak', bkz. Räsänen) değişik anlamlarda gözümüze çarpıyor.

Kutb'un Husrev ü Şirin'inde geçen "bāzārmān bu köñüldin" tümcesi (Zaj. 154) ve Kit. İdr. deki anlamı göz önünde buludurulursa 'usanmak' kelimenin aşağı yukarı XIII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş bugünkü anlamını aldığı ve 700 yıldan beri anlamca değişmeden kullanıldığı görülüyor.

Köküni konusunda kesin bir şey söyleyecek durumda olmadığımız, Osmanlıcaya özgü olduğu anlaşılan (bkz. Bianchi-Kiefer, T.-Fr. [1835], Lehç. Osm., K. Tür., H. Kâzım) *bık-* fiilini bir yana bırakarak aynı takımdan *usan-* üzerinde duralım:

Genellikle **osa-* köküne bağlanan (Räsänen, Clauson) bugünkü *usan-* fiilimiz Karahanlı Türkçesinde kimi türevleriyle birlikte ve yaygın olarak görülüyor. Divan'da geçen *usayuk* 'gafil' (I,160-15) ve *usal*. 'gafil, iş bilmez' (I,122-20) ile Brockelmann'ın gösterdiği *usañarmaq* 'faul sein' (I,243,7) gibi ögeler de aynı köke bağlanmalıdır. Bu kökün 'kayıtsız olmak, gafil olmak, boş bulunmak' anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. Kutadgu Bilig'de 'gafil olmak, boş bulunmak' demek olan *usan-* oldukça sık geçer (109, 1106, 1141, 1237, 1274, 1278, 1449). Daha sonraki metinlerde bugünkü anlamına geçtiğine göre (örn. "olardın *usanmak* kaçan ol mañga" Atebe. 32, Dede Korkut'ta [Ergin] 198.6, 160-10, 56-7; Ettuhfet'te 35 b-11) kelimenin XIII. yüzyıldan önce anlamca değiştiğini ve yeni anlamının bugüne değin süregeldiğini söyleyebiliriz.²

Burada, 700 yıldan beri yerleşmiş ve değişmeden yaşayan bir anlamla karşı karşıya bulunmaktayız. Bu durum da anlam olaylarının uzun sürede meydana geldikleri ve yeni anlamların yerleşmesinin uzun bir süreyi gerektirdiğini göstermekte, en eski belgelerdeki ögeler için de aynı şeyin söz konusu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu duruma göre eşanlamlılardan, bir yazı dilinin eskiliğinin saptanması konusunda yararlanma olanağımız vardır, diyebiliriz:

Eğer bir dilin en eski belgelerinde anlamları birbirine yakın iki kelime, iki eşanlamlı bulunuyorsa, *göndermek- yollamak, bezmek-bırakmak-usanmak*

1 Uygurcada *osal* 'gamsız, kedersiz' (Uyg. S.), Kumancada (CC. Gr Ønbech) yine *osal* 'faul, nachlässig'.

2 Bugünlerde yayımlanan Tarama Sözlüğü VI. cildinde Anadolu Türkçesinde *usan, usan gelmek, usan olmak, usan vermek* ögelerinin XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla değin yaşayageldiğini görüyoruz ki, bunlar eski anlamın belirtileridir.

örneklerinde olduğu gibi bunlar başlangıçta ayrı, farklı anlamları karşılayan kelimeler oldukları, dolayısıyla aynı anlamı taşıyor duruma gelinceye değin uzun bir zaman geçmesi gerektiği için dilin yazı dili durumuna gelişi, bu en eski belgelerden de önceye, hem de çok önceye götürülebilir. Hele en eski belgelerde *göndermek-yollamak* örneğinde olduğu gibi “tam eşanlamlı” görünümünde olan öğeler göze çarpıyorsa, bunların bu duruma gelmeleri için gerekli zaman - aynı nitelikteki başka öğelerin yardımıyla kestirilebildiği takdirde dilin o tarihlerden yaklaşık olarak daha ne kadar geriye götürülebileceği kendiliğinden meydana çıkar.

Bugün, kullanılış yeri bakımından bütün bütün ayrı olan iki kelimenin Eski Türkçede aynı anlamda, aynı çağda, aynı yazıtta, hattâ aynı cümle içinde kullanıldığını görüyoruz: Bunlardan biri olan *ince* sıfatı Köktürk ve Uygur dil ürünlerinde göze çarpar: “*yinçge erklig üzgeli uçuz* (ince olanı kırması kolay, Tonyukuk, güney 6), “*yinçkä sawlarda*” (Hüen Tsang, 127 (métaphorique anlamda); Alt. Gr., “*idi yinçke yol bu tapuğcı yolu* (Kut. Bil. 3986); *inçkä* (CC. Grønbech); Radloff Wb. da, ‘dünn’, ‘fein’, ‘subtil’, ‘delikat’ anlamlarını verir; ayrıca bkz. Räsänen, Clauson. Bu sıfatın yanı sıra, aynı anlamda ve yine deyim aktarmasından türemiş mecaz anlamıyla kullanılan *yuka* (bugünkü *yufka*) sıfatıyla karşılaşıyoruz: “...*yuyka erkli tupulğah ucuz ermiş*” (ince olanın delinmesi kolay imiş, Tonyukuk, I güney 6); Alt. Gr.; XI. yüzyılda, Divan’da kelimenin *yuwğa*, *yuwka* ve *yufka* biçimlerine rastlanmakta,¹ çokanlamlı olduğu, ‘ince, zayıf, ucuz’, hattâ ‘yufka’ anlamına (III, 33-24) kullanıldığı görülmektedir. Başka lehçelerde ‘ince’ anlamı süregelmiş (örn. Kum. *joğa* ‘dünn’ (Grønbech, CC); Kıpç. *yuka* (Ettuhfet. 14 a-7) bulunmakta, bugün Türkiye Türkçesinde, yazı dilinde yaygın bulunan ‘açılmış hamur yaprağı’ anlamının yanı sıra ‘ince’ anlamı yaşamakta, Anadolu ağızlarında ‘ince’ (Trabzon, Kayseri, Kocaeli, Kütahya, SDD), ‘nazik’ (Tekirdağ, İzmir, a.y.), ‘hafif’ (Erzurum, a.y), ‘derin olmayan su’ (Kocaeli, Bursa, Trabzon, a.y.) anlamları yaygın ve yerleşik olarak yaşamını sürdürmektedir.

Ayrı köklerin türevi olan bu iki ögenin 1200 yıldan fazla bir zamandan beri anlamca değişmeden yaşamakta olması, üstelik “tam eşanlamlı” durumda, aynı cümle içinde geçmesi, bizce en eski dil ürünlerimizde görülen öğelerin

1 B. Atalay çevirisinde *yuwğa* (II, 6-3; III, 80-21; 156-13); *yuwka* (III, 33-24); *yufka* (II, 29-25; III, 204-12; 302-12) biçimleri açıklanmakta, Brockelmann’da *yufğa* ‘leicht’ (2. anlam), *yufqa* ‘zart, dünn’, *yuvğa*, *yuvqa* ‘schwach, elend’; ‘schwachsinnig’, ‘weich, dünn’, ‘seicht (Wasser)’ biçimleri verilmektedir.

bu ürünlerden önceki yaşamlarını aydınlatıcı niteliktedir. Oniki yüzyıldan beri anlamca değişmemiş bulunan bu öğelerin daha önce de birtakım morfolojik ve semantik gelişmeleri arkada bırakmış olmaları doğaldır.

Soyut ve yazı diline özgü bir kavram olması gereken 'övmek' fiili Eski Türkçede iki ayrı kelimeyle, iki eşanlamlı ile anlatım bulmaktadır. Bunlardan biri *ög-*, öteki de *alqa-* fiilleridir.

Bugüne değin anlamını yitirmeyen *ög-* fiili Orhon yazıtlarında (örn. Bilge K. doğu 41) ve Uygurcada (örn. TTIII, 97, 169) sık geçmekte, Uygurcada *öge*, *ögdilik* gibi türevleriyle birlikte karşımıza çıkmaktadır (Alt. Gr.; *ög-* için ayrıca bkz. Clauson; Qutb. Zaj. 86 [*müdh et-* ile birlikte]; Kit. İdr. Caf. [ök-]).

alqa- fiili ile (örn. Uyg. da TTIII, 97; ayrıca bkz. Räsänen, Clauson), türevi olan *alqış* da çokanlamlı bir öğe olarak karşımıza çıkmaktadır. *ög-* ve *alqa-* fiilleri ayrıca ikiz kelime olarak da kullanılıyordu (TTIII, 97). Her iki öğe eş değerli duruma gelinceye değin uzun bir sürenin geçmiş olması gerekir, sanıyoruz. XII. yüzyıldan beri anlamca ve biçim bakımından değişmeyen *ög-* fiili her halde ilk kez VIII. yüzyılda kullanılmış olmamalıdır; öte yandan her iki öğenin de soyut kavramlar oluşları, *alqa-* fiilinin de çokanlamlı duruma gelinceye değin zamana gereksinmesi oluşu, bu kelimelerin çok daha eskiye uzanmalarını zorunlu kılmaktadır.

Eski Türkçede "tam eşanlamlı" görünen öğelerden bir çift de *erk* ve *küç* kelimeleridir. Bunlardan *küç* (bugünkü *güç* 'kuvvet') Orhon yazıtlarında sık geçer: örn. "*teñri küç birtük üçün kanım kağan süsi börtög ermiş*" (Bilge K. doğu 11). *iş* kelimesiyle birlikte, hendiadyoin olarak da kullanılan (bkz. Tonyukuk, II, doğu 2, Ongin, sağlo, 11) *küç* Uygur belgelerinde de aynı anlamda geçmekte (örn. "*küçi yidmäsär*" (wenn seine Kraft nicht ausreicht) TT VII, 25¹⁸), günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır. Ancak, Arapçadan alınan *kuvvet* ile uzun bir süre çekiştiğini, yazı dilinde *kuvvet*'in geniş kullanılış alanı bulmasına karşın halk dilinde ve ağızlarında *güç*'ün bütün canlılığıyla yaşayarak dil devrimimizden sonra yeniden güçlendiğini de belirtmemiz gerekir. Divan'da çokanlamlı olarak geçen kelime (Brockelmann 'Gewalt' anlamını veriyor) bütün lehçelerde ufak tefek biçim ayrımlarıyla ve çokanlamlı olarak yaşamış ve yaşamaktadır (Kut. Bil. 1435. Kum. CC. Grønbech ['Kraft', 'Vermögen'], Kit. İdr. Caf 'kuvvet, güç'; Türkmen. *küyç*, Yakut. *kūs*, bkz. Radloff, Wb., Räsänen, Clauson).

Orhon harfleriyle yazılı Altun K l yazıtında (II., 3. satır; bkz. H.N. Orkun, III, 104) ilk olarak geçen *erk*, bunun olumsuzluk eki taşıyan sıfatı *erksiz* (Toyok belgeleri, arka yüzü, bkz. a.y., II, 180) ve çeşitli türevleri Uygurcada geniş bir kullanılış alanı gösterir ( rn. TT I, 121). Clauson'ın (s. 220) iki temel anlamının bulunduğunu belirttiği ('authority' ve 'free-will, independence') kelimenin kimi lehçelerde *erig/erik* biçimi vardır (Kut. Bil. 1380).

erk Kumancada (CC Grönbech) 'Kraft' anlamındadır ("bej te in erki bile" "durch die Kraft Gottes, 122₁₁₀); Kit. İdr. te (11) de geçer; öteki lehçeler için bkz. Radloff. Wb., R s nen, Clauson (220).

Moğolca (*erke*) ve Macarcaya da (*erkin*) geçmiş bulunan kelimenin bizim için asıl önemli olan y n , en eski belgelerimizde göze karpan okanlamlığı ve özellikle *k *  ğesiyle "tam eşanlamlı" durumda bulunuşudur. Bir yandan okanlamlı duruma geliyceye değin, bir yandan da böyle, eş değerli bir nitelik kazanabilmek için uzun bir sürenin geçmiş olması gereklidir.

Aynı şekilde, Eski Türkçede 'kötü' kavramının temsilcisi *yabız* ( rn. Kültigin doğu 32, Alt. Gr., Uyg. S.) ile bununla aynı kelime ailesinden *yablaq* kullanılırken ( rn. Kültigin güney 7, Alt. Gr., Uyg. S.) bir yandan da *ayığ* (*anığ*, *anyığ*) göze çarpmakta ( rn. Bilge K. kuzey 2, TTVB 76, Alt. Gr., Uyg. S.), *yabız* aynı zamanda *yablaq* ile ikiz kelime olarak da kullanılmaktadır ( rn. Kültigin doğu, 26). Aşağı yukarı XVI. yüzyıl sonuna kadar 'kötü' anlamını koruyan (bkz. T. Tar. S.) ve bugün *yavuz* biçiminde ilgi çekici bir anlam iyilenmesiyle yaşamını sürdüren kelime¹ böylece, oniki yüzyıldan beri Türkçede canlılığını korumakta ve aşağı yukarı son dört yüzyıl içinde anlamca değişiklik geçirmiş bulunmaktadır. Bu durum, kelimenin Orhon yazıtlarından önceki yaşamı açısından da bir belirti, bir işaret sayılabilir, daha önce de uzun bir süre eski anlamının canlı olduğuna tanık sayılabilir, kanısındayız.

Eski Türkçede 'gece' anlamına *t n* ve *ki * kelimelerine rastlıyoruz. Bunlardan *t n* Orhon yazıtlarında oldukça sık geçmekte ( rn. Tonyukuk I güney 5; II doğu 1; Kültigin doğu 27), *t n ortust*, *t n ortu*, *t nli k nli* gibi kullanılışlar kelimenin eskiliğini, yerleşikliğini göstermektedir. Uygurcada aynı anlam sürmekte (Uyg. S.) ayrıca *t nle- t nl k*, *t n r-* gibi türevlerine rastlanmaktadır. Bugün bir yandan Türkiye Türkçesinde *t ne-*, *t nek* gibi türevleri anlamını koruyan kelime pek çok lehçede ( rn. Türkmen, Yakut, Kırım, bkz.

1 Bkz. D. Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara, 1971, s. 146.

Räsänen, Clauson) aynı anlamda yaşamakta, bir yandan da bir önceki günü anlatmak üzere *dün* biçiminde birçok lehçede ve Türkiye Türkçesinde canlı durumda bulunmaktadır.

Bugün *gece* biçiminde kullandığımız öge Uygur metinlerinden beri göze çarpmakta¹ (Irk Bitig 34, Şine-Uసు, doğu 1), aşağı yukarı on yüzyıldan beri aynı anlamda yaşamaktadır. *tün* ve *hiçe* eşanlamlı takımı eldeki en eski dil ürünlerinde bugünkü anlamlarında kullanıldıklarına göre o tarihlerden her halde uzun bir süre önce de aynı anlamda kullanılmış olmalıydılar.

Eski Türkçede 'tatl' kavramı için de iki sıfatla karşılaşıyoruz. Bunlardan biri bugünkü *tatl* kelimesimiz (*tatlığ*) öteki de *süçig*'dir. Başlangıçta somut kavramlar için kullanılmış olması gereken her iki sıfat da Eski Türkçenin belgelerinde belirli bir anlam gelişmesi ve deyim aktarması eğilimiyle, soyut kavramlara da yakıştırılmış olarak karşımıza çıkıyor:

*tatlığ*² sıfatı (örn. TTI, 118; Alt. Gr. CC Grønbech 75/2; Räsänen, Clauson 454) *tat*- fiilinden türemiş olup anlatım yolu, *tatma* işlemiyle ilgilidir. *Métaphorique* kullanılışı (örn. *tatlığ öter sanduwaç* "Manihaica I, 529, 7; III, 178, 16; "*tatılvıv boltung*" [TTI, 118] sıfatın daha Eski Türkçedeki yerleşikliğine ve yaygınlığına tanıktır.

Eski Türkçede rastladığımız *süçig* sıfatının da aynı *métaphorique* kullanılışı vardır: "*tabğaç budun sabı süçig ağısı yımsaq*" (Bilge K. kuzey 4)³. Burada şunu belirtmeliyiz ki, kelimenin kökeni kesinlikle belli değildir; Räsänen'in açıklamasını (*süt-si*) özellikle anlambilimi yönünden kabul etmek kolay değildir. Ancak kökeni ne olursa olsun, belli olan şudur ki kelime *tatl*'dan başka bir kökten, başka bir yoldan, aynı kavramı yansıtır duruma gelmiştir; onunla eş değerli ve eşanlamlıdır. Aynı dilin başlangıçta tek bir kavram için iki ayrı öge kullanılması olanak dışında olduğuna göre iki ayrı öge, belirli bir anlam gelişmesi evresini geçirdikten sonra eş değerli duruma gelmiş olacaktırlar.

Aynı kavram alanı içine giren ve 'ün, şöhret' anlamına gelen çeşitli ögeler de konumuz bakımından ilgi çekicidir:

1 Clauson *geç-* (*keç-*) fiilinin ad biçimi olarak gösteriyor.

2 Krş. *tatağlağ*.

3 Altınordu alanının ürünü olan, Kutb'un Hüsey ü Şirin'inde kelime hem temel anlamında hem de *métaphorique* kullanılışıyla geçmektedir: "*süçüg bolmaz tuz*" (Zaj. 64); "*süçüg til birle ajdy*" (Zaj. 149).

1. 'isim' anlamına gelen *at*, aynı zamanda 'ün' demektir. (bkz. Alt. Gr. ['Name, Ruf, Ruhm']; "*ating küñg yadıldı yıd yıpar tög*" (TTI, 146); ayrıca U.I. 30.5). *Ḥusrev ü Şirîn*'de geçen "*bu azun ädgü at birlü hoş ol bil*" (Zaj. 224). Bugün Türkiye Türkçesinde geçen *adı batmak*, *adı belirsiz*, *adı çıkmak*, *adı kalmak* gibi deyimlerle *ad-san* ikiz kelimesi, normal bir *sémantique* gelişme sayılabilecek olan 'ad' > 'şöhret' gelişmesinin ürünü olan bu anlamın oniki yüzyıldan beri yaşamını sürdürdüğünü göstermektedir.

2. Kimi yazarların (v. Gabain, TTX Index; Clauson, 719) Çince *ch'ü* kelimesinden gelme olduğunu ileri sürdükleri *küg* hem Orhon, hem Uygur belgelerinde geçer. Orhon yazıtlarında 'haber' anlamı görülen kelime (örn. Kültigin, doğu 12) doğrudan doğruya 'şöhret' anlamında da kullanılmıştır: "*alpın erdemın için kü bunça tutdı*" (Ihe Hüşotu, batı 12). Uygurcada da (bkz. Alt. Gr., TTX, 440) anlamı süregelen kelime Eski Türkçede çokanlamlıdır (bkz. Uyg. S., Räsänen).

3. *çav* kelimemiz de eskiden beri 'şöhret' anlamıyla karşımıza çıkar: "*bilig eşi çab eşi ben körtim*" (Tonyukuk, batı 7); Uygurcada *çavıq-* 'ün kazanmak' fiili görülmektedir (Alt. Gr., *çavıqmış* 'berühmet'); Kut, Bil. de de tam bu anlamda görülür: "*eşittim yraktın anıñ çavını*" (527); Divan'da *çav*, *çavık-* ve *çavlan-* ögeleri geçer (*çavıq-*, *Ḥusrev ü Şirîn*'de de vardır [127]).

4. Bunlara ek olarak 'söz, haber' anlamında Eski Türkçeden beri yaşanan *sav* kelimemizin (örn. Tonyukuk 9,33) de aynı zamanda 'şöhret' anlamını taşıdığı kimi yazarlarca gösterilmektedir (örn. Alt. Gr., Uyg. S.).

Bu dört öge içinden *küg* Çince kaynaklı olsa bile hem Orhon, hem Uygur belgelerinde yaygın ve yerleşik durumdadır; aynı zamanda geniş bir çokanlamlılık gösterir. *at* kelimesiyle birlikte *hendiadyoin* olarak kullanılışı da onun yerleşikliğine bir başka tanıktır.

'günah, hata' anlamında Eski Türkçede kullanılan *yazuq* ve *yazınç* ögeleri üzerinde, bir araştırmamızda uzun uzadıya dürmüştük (Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine: TDAY Belleten 1971, 257-58). Burada konumuz bakımından şunu da eklemek istiyoruz: Uygur belgelerindeki *irinçü* de (örn. TTIV. 22, 24; Alt. Gr. ['Sünde'] Uyg. S.) aynı anlamda kullanılmaktadır.

Köktürkçede, aynı kavram alanına giren üç ögeden kurulu bir eşanlamlı takımı vardır: *kürlüg-täblig-armaqçı*. Kültigin anıtında geçen (doğu 6) ve *kür* 'hiyle, fesat, kandırma' adının sıfatı olduğu anlaşılan *kürlüg* Uygur metinlerin-

de de görülmektedir. (örn. U.II, 77, 26). *tüblig* (Kültigin, doğu 6; krş. Divan'da geçen *tev* 'hiyle', *tevlüg* 'hiyleci', *tevlüglen-* 'kendini hiyleci saymak, hiyleci olmak' ile armaççı' da (Kültigin, a.y) aynı cümlede ve aynı anlamda kullanılıyor. Her biri ayrı köklerden türeyen bu öğelerin Köktürkçede aynı anlamda kullanılmaları için, yine bir gelişme evresini geride bırakmış olmaları gerekir.

Eski Türkçede, özellikle Uygur yazı dilinin kelime hazinesinde meydana gelen olağanüstü genişleme sonucunda aynı kelime ailesinden eşanlamlıların ortaya çıktıklarını da burada belirtmeliyiz (Uygur çağı ürünlerinde eşanlamlıların fazlalığı, daha çok yabancı öğenin dile girmesi olgusu ve yabancı kavramları karşılamak üzere yeni öğelerin türetilmesiyle açıklanabilir. Burada da yabancı, özellikle dinsel metinlerin çevirileri rol oynamıştır). Yukarıda üzerinde durduğumuz *yazuq* ve *yazınç* örneklerinde olduğu gibi, her ikisi de 'kör' anlamına gelen *közsiz* (Manichaica I, 18, 6) ile *körmüz* (Bilge K. kuzey 10; Uyg. S.); 'güzel' anlamında *körklüg* (Altun Yaruk 608,1) ile *körklü* ve *körlü* (TTVA, 187; Altun Yaruk 619,23); Köktürk yazıtlarından Tonyukuk'ta her ikisi birlikte, öldürmek' anlamında kullanılan *ölür-* (örn. Kültigin, doğu 10) ve *ölüt-* fiilleri (Tonyukuk, I, batı 2) gibi öğeler bu arada gösterilebilir.

Yukarıdan beri ele aldığımız örneklerin bir bölümünde, bir arada açıkladığımız eşanlamlılardan bazılarının aynı zamanda ikiz kelime olarak kullanıldıklarına değinmiştik. Çoğunlukla aynı olguların, aynı *sémantique* gelişmelerin ürünü olan bu eşanlamlılar arasına, aşağıdakiler de katılmalıdır:

arqış ('kervan' örn. Bilge K. doğu 25, Uyg. S.) ile *tirkiş* (a.a., örn. Kültigin, güney 8). Birlikte iken yine 'kervan' anlamında kullanılan (örn. Kültigin güney 8) bu öğelerin, ayrı köklerin türevleri oldukları apaçıktır (örn. *arqış*, *arga-*'ın türevidir; bkz. Clauson, 216) *yolçı* 'kılavuz' ile yine aynı anlamdaki *yerçi* (hendiadyoin, olarak örn. "azmişlarqa yolçı yirçi boltunguz" TTIII, 69) ve bunlar gibi daha niceleleri, aynı türden örneklerdir. Aynı zamanda ikiz kelime olarak kullanılan *köz* ve *qaraq* eşanlamlı takımından *köz* (göz) kelimesinin anlamı kesinlikle bellidir. *qaraq* öğesinin asıl anlamı 'gözbebeği'dir. Uygur çağı ürünlerinde sık geçen (örn. TTIII, 80; TT X, 551) ve Divan'da da görülen *qaraq*, *köz*'le birlikte, ikiz kelime biçimine girince bu birleşim yine 'göz' anlamında *geçer* ("köz qaraq" 'Augen', TTIII. 27., D260. 80.).

Sonuç olarak, bütün bu örnekleri ve burada ele alamadığımız daha nicelelerini gözden geçirin,

1 Uygur metinlerine *ar-*, 'aldatmak' anlamında göze çarpar (TTIV, 10,5; Uyg. S.).

1. Söz konusu ettiğimiz eşanlamlıların, dilimizin en eski ürünlerinde yaygın, yerleşik durumda oldukları;

2. Bu tür eşanlamlıların büyük çoğunluğunun 700 ya da 1200 yıldan beri biçim ve anlam yönünden pek az değişmiş durumda buldukları gerçeği ortaya çıkacaktır.

Bu durum göz önünde bulundurulursa eşanlamlıların, özellikle "tam eşanlamlı" görünümünde olan öğelerin başka başka köklerden, belirli birtakım anlam olayları, değişimleri sonucunda meydana gelebilmeleri için yine bu süre kadar bir zamanın geçmiş olması, dolayısıyla Türk yazı dilinin VIII. yüzyıldan bir o kadar geriye götürülmesi gerektiği görüşü kolaylıkla benimsenebilir, kanısındayız.

Kısaltmalar

a.a.	aynı anlamda
Alt. Gr.	von Gabain, Annemarie, Alttürkische Grammatik, 2. basım, Leipzig, 1951.
Altun Yaruk	Çagatay, Saadet, Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara, 1945.
Atebe	Edip Ahmet B. Mahmut Yükneki, Atabetü'l-Hakayık, yayımlayan: R. Rahmetî Arat, İstanbul, 1951.
a.y.	aynı yer
Bianchi-Kieffer T.-Fr. 1835	Kieffer, J.D. -T.X. Bianchi, Dictionnaire turc-français, Paris, 1835, 1837.
CC. Grønbech	Grønbech, K., Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, KØbenhavn, 1942.
Clauson	Clauson, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth -Century Turkish, Oxford, 1972.
Dede K. [Ergin]	Dede Korkut Kitabı, I: Giriş-Metin-Faksimile, hazırlayan Muharrem Ergin, Ankara, 1958.
Divan	Divan ü Lûgat-it Türk Tercümesi, 3 cilt, çeviren: Besim Atalay, Ankara, 1939, 1941.
Ettuhfet	Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye, çeviren: Besim Atalay, İstanbul, 1945.

- H. Kâzım Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lûgati, Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatleri, 4 cilt, İstanbul, 1927-1945.
- H.N. Orkun, Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, 4 cilt, İstanbul, 1936-1941.
- Hüen Tsang von Gabain, Annemarie, Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsangs, Berlin, 1935.
- Işk-nâme Mehmed, Işk-nâme (inceleme-metin), yayımlayan: Sedat Yüksel, Ankara, 1965.
- İbn. Müh. İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün indeksidir), hazırlayan: Aptullah Battal.
- Lehç. Osm. Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî, Tab'-ı cedid İstanbul, 1306.
- K. Tür. Şemsettin Sami, Kâmus-i Türki, İstanbul, 1317
- Kut. Bil. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, yayımlayan: Reşid Rahmeti Arat, I: metin, İstanbul, 1947.
- Radloff, Wb. Radloff, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, 4 cilt, St. Petersburg, 1893-1899.
- Räsänen, Räsänen, Martti, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969.
- SDD Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, 6 cilt, İstanbul-Ankara, 1939-1957.
- U. Müller, F.W.K., Uigurica I-III (ABAW, 1908-1922 Berlin).
- Uyg. S. Caferoğlu, A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.
- Yudahin Yudahin. K.K., Kırgız Sözlüğü, çeviren: A. Taymas, 2 cilt, Ankara-İstanbul, 1945, 1948.
- Zaj. Zajaczkowski, A., Najstarsza wersja Turecka Husräv u Sîrîn Qutba, III. Słownik, Warszawa, 1961.